The mediation by reproductions of artistic canvases in the deep knowledge of the psyche

T. Yatsenko, L. Halushko, O. Pedchenko

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Cherkasy, Ukraine

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

Article info

Received 01.05.2018

Accepted 31.08.2018

Cherkasy Bohdan
Khmelnytsky National
University, Cherkasy,
Ukraine

Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State
Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine

yacenkots@gmail.com
halushkolyubov@gmail.com
z667989@gmail.com

Яценко, Т., Галушко, Л.,
Педченко, О. (2018).
Посередництво
репродукцій художніх
полотен у глибинному
пізнанні психіки.
Fundamental and applied
researches in practice of
leading scientific schools, 28
(4), 169-180.

Yatsenko, T., Halushko, L., Pedchenko, O. (2018). Mediation by reproductions of artistic canvases in the deep knowledge of the psyche. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 28 (4), 169-180.

The training of specialists, whose profession is related to direct contact with other people, requires attention in the aspect of their personal psycho-correction. In our time, the most common are social studies, which are oriented to the development of certain forms and behavioral skills. In the context of the psychodynamic approach (developed by a group of Ukrainian researchers), the center of attention are the cognitive preconditions of communication, which are influenced both by the conscious and the unconscious sphere. The study's orientation on the knowledge of the psyche in its integrity requires consideration of the fact of the functional asymmetry of the conscious and unconscious. The research is based on the possibility of uniting these two spheres in the addition in the process of deep knowledge of the objectified means (which are close to the language of the unconscious) and providing a dialogic interaction between the psychologist and the respondent. The content of the article proves that, under the above conditions, the procedural diagnostics, in accordance with the portions and multilevelness of the dialogic «pas» of the psychologist with the respondent, is provided in the groups of the ASPK. The empirical material represents the possibility to verify the dynamics of the entrance of the external world's factors in the inner. The next stage relates to the translation of the representation plot, which is revealed in a dialogical form, through the use of residual traces, that acquire a semantic (motivational) activity. Dialogical psychoanalysis (presented in the article) confirms the effectiveness of diagnostic-correctional work through the drawings.

Key words: archetype; fault; active social-psychological knowledge (ASPK); deep knowledge; dialogue; psychological protection; integrity of the psyche (the conscious / the unconscious); presenter; representant, information equivalent.

Посередництво репродукцій художніх полотен у глибинному пізнанні психіки

Т.С. Яценко, Л.Я. Галушко, О.В. Педченко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кіровоград, Україна

Підготовка спеціалістів, професія яких пов'язана з безпосереднім контактом з іншими людьми, потребує уваги в аспекті проходження ними особистісної психокорекції. У наш час найбільш поширеними є соціотренінги, які зорієнтовані на відпрацювання певних форм та навичок поведінки. У руслі психодинамічного підходу (що розвивається групою українських дослідників) центром уваги є когнітивні

Volume 28, Number 4, 2018

передумови спілкування, на які має вплив як свідомо, так і несвідомо сфери. Орієнтованість дослідження на пізнання психіки в її цілісності потребує врахування факту функціональної асиметричності свідомого і несвідомого. Дослідження спирається на можливості єднання цих двох сфер за умов долучення в процес глибинного пізнання предметних засобів (які наближені до мови несвідомого) та забезпечення діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Зміст статті доводить, що, за вищевказаних умов, у групах АСПП забезпечується процесуальна діагностика, відповідно порційності та багаторівневості діалогічних «па» психолога з респондентом. Емпіричний матеріал представляє можливість переконатися в динаміці входження чинників зовнішнього світу у внутрішній. Наступний етап пов'язаний з переведенням сюжету репрезентації, яка розкривається в діалогічній формі, шляхом оживання залишкових слідів, які набувають смислотворчої (мотиваційної) активності. Діалогічний психоаналіз (що представлений у статті) засвідчує ефективність діагностико-корекційної роботи за посередництвом малюнків.

Ключові слова: архетип; вина; активне соціально-психологічне пізнання (АСПП); глибинне пізнання; діалог; психологічний захист; цілісність психіки (свідоме/несвідоме); презентант; репрезентант; інформаційний еквівалент.

Вступ

Використання в діагностико-психокорекційному процесі репродукцій художніх полотен потребує пояснення мотивованості вибору вказаного прийому. Важливо розуміти, що малюнок несе в собі зображення дійсності, яка трансформується крізь призму сприйняття її творцем. Все це втілюється як у художньому образі, так і структурі самого художнього твору. Герменевтика зайнята трактуванням вкладеного змісту у художній твір творцем. Глибинне ж пізнання психіки умовно можна назвати анти-герменевтичним процесом, який, за своєю сутністю, процесуально-діалогічно проникає в семантику спонтанно-чуттєвого сприйняття його респондентом, що можна кваліфікувати, як процес «оживлення» презентанта та його перехід у репрезентант, що відкриває перспективи пізнання глибинно-мотиваційних чинників психічного, в його цілісності (свідоме/несвідоме).

Діалого-аналітичний процес глибинного пізнання пронизаний необхідністю розкриття смислу для психіки конкретної особи саме такого інтерсеміотичного перекладу з однієї мови (ідеального) на іншу мову (мову твердого світу). Вибір картини респондентом не передбачає фактичного існування в його досвіді ситуації з подібним сюжетом. Репродукції картин у психоаналітичному форматі пізнання психіки дозволяють скористатися психологічною здатністю того чи того митця перетворювати власні переживання в художню форму через образи та символи. Художнє мистецтво охоплює весь людський досвід (фізичний та психічний), тому він так легко персоналізується іншими людьми, при виборі картини як власного презентанта, в процесі саморозкриття. Є всі підстави констатувати, що процесу репрезентації психіки надають допомогу як архетипи, так і здатність психіки до перекодування смислів з ідеальної реальності в матеріалізовану, що прослідковується в процесі діалогічної взаємодії «психолог↔респондент» (далі – «П↔Р»).

Важливо брати до уваги певну метафоричність процесу діалогічної взаємодії зорієнтованої на об'єктивування мови *смислів*. Сенси ніколи не бувають даністю, яку можна пізнати за один раз. Їхня заданість несвідомим ставить акцент на необхідності діалогічного процесу, а не на результаті, який згодом забезпечується поведінковим фактажем, що піддається інтерпретації.

Несвідоме заявляє про себе заданістю тенденцій поведінки, що розкривається через ітеративність та інваріантність конкретного вияву їх в аналізі поведінкового матеріалу, в його сукупності.

Є всі підстави ствердити, що смисл художнього твору, який вкладав в нього художник, не є єдиним. Завдяки механізму проективної ідентифікації, кожна людина проектує на нього персоналізований, тобто неповторний, смисл, що піддається розкриттю в процесі діалогічної взаємодії «П↔Р». Творець, який розв'язував власну психологічну задачу, в художній формі передавав свій мотив, чим і надає допомогу іншим людям в пізнанні власних прихованих мотивів (смислів), що є пріоритетною пізнавальною цінністю використання репродукцій художніх творів.

Важко перебільшити роль архетипів у об'єктивуванні смислових аспектів психіки суб'єкта в образно-символічній формі, тим більше, з огляду на архаїзм вини, яка обтяжує психіку кожної людини (Yatsenko, 2018). Об'єктивування таких невидимих людині чинників, здійснюється саме завдяки архетипу. Так, архетипу належить роль візуалізації утаємничених аспектів психіки, особливо тих, що пов'язані з едіпальними залежностями, внаслідок яких і актуалізується у суб'єкта вина. Разом з тим, утаємничені аспекти психіки, не спостережувані самим суб'єктом, здатні каталізувати смислові аспекти образної символічності обраного художнього твору. Цей факт є безцінним у можливостях розширення розпізнання суб'єктом особистісних проблем, що засвідчує емпірика, представлена в даній статті. Определена (сприйнятна візуально) реальність є енергетично потентним (інтенціональним) засобом опосередкування процесу пізнання (об'єктивування) глибинних чинників, які задають суб'єктивізм свідомого, що розкривається за умов діалогічної взаємодії, в системі «П↔Р».

Важливо згадати М. Бахтіна, який пише «...сенси, щоб увійти в наш досвід, повинні прийняти знайому форму... Без такого часово-просторового їхнього вираження неможливим є і абстрактне мислення» (Bakhtin, 1975, p. 406). Надання смислу художній формі і переведення її в інші форми існування є перевагою малюнку.

Використання репродукцій художніх творів побуджує особу до архетипно смислоперетворювальних процесів вербальної репрезентації, що значно

полегшується посередництвом у глибинному пізнанні репродукцій художніх полотен. Саме в художньому мистецтві ми маємо справу з архетипно-перетворювальними формами, які забезпечують передумови для діалогічної взаємодії з респондентом, яка каталізує глибинне пізнання.

Завдання – окреслити шляхи оптимізації процесу глибинного пізнання психіки в системі діалогічної взаємодії «П↔Р» за посередництва репродукцій художніх полотен. Виявити оптимальні шляхи та засоби пізнання психіки в її цілісності за умов використання об'єктивних засобів актуалізації механізмів проективної ідентифікації.

Методологія та методи глибинного пізнання

Використовуючи репродукції художніх полотен в глибинному пізнанні, ми виходимо з розуміння, що митець перетворює приховані, але хвилюючі його, аспекти психіки в художні форми. Питання впливу мистецтва на людину цікавило філософів з часів Платона («Держава», «Іон») та Аристотеля («Поетика»). Проблема використання мистецтва в процесі пізнання психіки суб'єкта потрапила в поле зору багатьох психологів (Р. Арнхейм, Е. Бассін, Л. Виготський, Е. Кассіер, О. Леонтьєв, З. Фрейд, Ф. Шелінг, К. Юнг та інші). Разом з тим, варто зауважити, що практичний бік заявленої проблеми щоразу залежить від методологічно-концептуальних засад дослідження. Коротко запинимося на заявленій проблемі.

Методологія психодинамічного пізнання окреслює ряд принципів, необхідних для організації оптимальної роботи груп активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП): спонтанність та невимушеність поведінки респондента (незалежно від прийомів, що використовуються); принцип візуалізованої репрезентації учасником АСПП (зокрема вибір репродукцій, які йому емотивно небайдужі); орієнтованість на відчуття «тут і зараз», та на власні спонтанно-емотивні реакції (а не на раціоналізацію); безоцінність суджень, відсутність критики («чорно-білих» категорій, добре чи погано, вірно чи невірно, уникнення рекомендацій); щирість в емотивних реакціях в ситуації «тут і зараз»; прийняття іншої людини такою, якою вона є тощо.

«Оптимізація» глибинного пізнання зорієнтована на розширення можливостей наближення респондента до об'єктивності чинників самопізнання, що «аргументують» йому необхідність здійснення корекційних змін. Шлях до істини в глибинному пізнанні є не прямим, а опосередкованим, і місію опосередкування успішно здійснюють метафоричні, контекстні засоби пізнання, зокрема: ліпка, іграшки, предметні моделі, камені, комплекс психомалюнків тощо. У даній статті ми обмежуємося аналізом використання репродукцій художніх полотен. Методи контекстного пізнання повинні бути узгодженими з природною, функціональною організацією психіки та можливостями декодування опрідметнених

(візуалізованих) засобів, за умов їхнього посередництва між сферами свідомого та несвідомого. Діалогічність процесу декодування, дешифрування латентного змісту психіки суб'єкта підпорядковується провідним механізмам «позитивній дезінтеграції та вторинній інтеграції на вищому рівні розвитку психіки суб'єкта» (Yatsenko, 1989). Останнє зобов'язує до порційності та багаторівневості поведінкових «па», за умов невід'ємності діагностики та корекції.

Матеріал даної статті підводить до формулювання одного з важливих принципів глибинного пізнання та корекції психіки, а саме необхідності «оживлення» опрідметнених презентантів психіки. Так, посередництво репродукцій художніх полотен у глибинному пізнанні психіки може бути реалізоване лише в процесі психоаналітичного діалогу, який сприяє трансформації презентанта психіки в репрезентант, з його латентним потенціалом енергії слідових ефектів, що інтегруються та задають спрямованість активності.

Припущенням є позиція, що саме процес «оживлення» репродукції наповнює її індивідуалізованим змістом та зумовлює трансформацію в роль посередника (єднальної ланки між усвідомлюваними та неусвідомлюваними аспектами психіки).

Виклад основного матеріалу

Ми звернули увагу на те, що майбутній психолог (що й характерно людині), обтяжений фіксаціями витісненої енергії, пов'язаної з певними пережитими незгодами життя (драматичними ситуаціями). В основі таких фіксацій лежать слідові ефекти, що згодом виявляються у суб'єктивізмі сприйняття реальності, який маскується захистами, породжуючи відступи від реальності, на догоду ідеалізованому Я. В цьому й криється латентність (невидимість) чинників, що зумовлюють дезадаптивність майбутнього фахівця. Фізіологічний аспект проблеми доведено в експериментах І. Павлова, зокрема, доказом цього є реакції собаки на умовний сигнал, що не має прямого зв'язку з його біологічною доцільністю і при цьому продукує слиновиділення. Слідові ефекти, що виникли раніше, для живої істоти стають значущішими, ніж «порожня миска». І. Павлов довів біологічну невиправданість відступів від реальності, зумовлених умовними подразниками, коли собака реагує слиновиділенням, за умов відсутності біологічного подразника – їжі, – реакція на умовний сигнал (звук, світло).

У людини ж, у зв'язку із соціалізацією, це все складніше! Тому так важливо розуміти природу деструкцій психіки, які зумовлені системою психологічних захистів, що охоплюють як свідому, так і несвідому сфери (див. еліпс на «Моделі внутрішньої динаміки психіки», рис. 1), (Yatsenko, 2015). Психодинамічна парадигма доводить значущість витіснених реальностей, які зникли для свідомого і тим самим набули свободу у своїх виявах назовні (неконтрольована суб'єктом активність, семантика якої трактується ним хибно).

Рис. 1. «Модель внутрішньої динаміки психіки»

Сказаному передуює внутрішній процес інтегративного синтезу витіснених осередків у психіці, які зливаються в метафеномен, якому ми дали назву «позадосвідне» (Yatsenko, 2015). Позадосвідне утворення підкоряється законам домінантного пріоритету витіснень в їхньому енергетичному потенціалі. Саме цим пояснюється спрямування енергії особи на «довершення» нереалізованих потреб. Центральним ланцюгом в цій «недовершеності», як показує практика АСПП, є едіпальні стимули в їхній динаміці, починаючи з перинатального періоду (Sidenko, 2017). Спрямування енергії, яка задана латентним синтезом витіснень є відповідає базальним формам захисту, які ми диференціюємо із ситуативними. Ці дві форми захисту дозволяють окреслити семантичні аспекти динаміки зовнішнього і внутрішнього, яким характерна як незлиттєвість, так і нероздільність. Саме ці характеристики є важливими при розумінні взаємозв'язку таких форм захисту, як ситуативні і базальні (особистісні). Ми не маємо змоги більш детально розгорнути у статті вказану тему, проте зауважимо, що базальні захисти не мають змоги самостійно заявляти про себе – вони виявляються лише за участі ситуативних захистів.

Тому будь-який акт психічного конкретизується перетином горизонталі (базального захисту) і вертикалі (ситуативного захисту). Інакше кажучи, глибинний аспект психіки, у процесі його вияву, проходить «причісування» просоціальними «необхідностями». На «Моделі внутрішньої динаміки психіки» (рис. 1) орієнтирами вищесказаного є «нормативні цінності» і «умовні цінності».

Так, несвідоме не може заявити про себе у відкритій формі (семантиці), а лише контекстно, опосередковано і «поздовжньо» (а не в одноактному дійстві). Останнє й пояснює значущість дослідної позиції – використання допоміжних засобів, які актуалізували б механізми захистів – проекцію, ідентифікацію, перенесення тощо. Враховуємо також і те, що передсвідоме, яке базується

на витісненнях, – «проситься на поверхню», тому важливим є питання стимульного матеріалу. Останнє пояснює необхідність дотримання спонтанного вибору суб'єктом репродукцій картин, які емотивно його чіпають. Таку передумову (1) можна назвати «передумовою успіху процесу АСПП». Наступним кроком (2) є перетворення презентанта в репрезентант. Саме репрезентант може створювати передумови актуалізації несвідомих чинників, пов'язаних із синтезом слідів минулого. Цей крок є необхідним для процесу «оживлення» презентанта (вибір якого задавався переважно свідомим).

Процес «оживлення» презентанта передбачає процесуальність діагностики (3) в її діалогічності «П↔Р», що актуалізує емотивно-індивідуалізований зміст. Діалог психолога з респондентом повинен відповідати провідним механізмам АСПП – «позитивної дезінтеграції і вторинної інтеграції психіки на вищому рівні її розвитку».

Наступною передумовою (4) є професійна здатність психолога до прочитування смислових (мотиваційних) аспектів психіки, що зумовлює доцільність комунікатив (висловлювань психолога) в діалогічній взаємодії, що сприяє накопиченню релевантного поведінкового матеріалу, який потім піддається інтерпретації. Інтерпретація, фактично, задає ще одну важливу передумову (5) успішності глибинного пізнання. Інтерпретація – це невід'ємний атрибут психоаналізу (у З. Фрейда – тлумачення). Психолог постійно, з перших «па» взаємодії, здійснює узагальнення поведінкового матеріалу, з метою діагностично прицільного формулювання висловлення, на засадах імовірного прогнозування, з тим, щоб задавати імпульс активності респондента. Лише за умов накопичення істотного поведінкового матеріалу, він може набути ознак семантичної завершеності, що й дозволяє психологу представляти інтерпретаційні висновки респонденту, які (як правило) вказують на наявність деструктивних тенденцій, які вступають у суперечність з інстинктом

самозбереження (соціальною адаптованістю), що й побуджує респондента до самозмін.

Останньому сприяє й те, що діалого-аналітичний процес у руслі психодинамічної парадигми (Yatsenko, 1989; 1996; 2000; 2008; 2015; 2016; 2018), об'єднаний необхідністю розкриття смислу кожного поведінкового «па» конкретної особи. Адаже процес «привласнення» репродукції картини пов'язаний з інтерсеміотичним перекладом з однієї мови (ідеального) на іншу мову (твердого світу). Вибір картини респондентом не передбачає фактичного існування в його досвіді ситуації з таким сюжетом, тому його й недоцільно відшуковувати. Важливо розуміти смисли в їхній метафоричності. Тому процес діалогічної взаємодії «П↔Р» пов'язаний з «декодуванням», та об'єктивуванням мови *смислів*, «оживленої» в діалозі репродукції. Смисли ніколи не бувають представленими у відкритій формі їхнього сприйняття, тобто поза контекстністю, метафоричністю та подовжнім узагальненням сутнісних характеристик зовнішніх форм їхнього існування.

Смисли – це даність, яку не можна пізнати за один раз. Пізнання смислів ставить акцент на діалогічному процесі, а не на кінцевому результаті. *Несвідоме* заявляє про себе *заданістю тенденцій поведінки*, що розкривається через ітеративність та інваріантність конкретного їхнього вияву, що пізнається шляхом інтерпретації поведінкового матеріалу в його сукупності.

Важко перебільшити роль архетипів у об'єктивуванні смислових аспектів психіки суб'єкта в образно-символічній формі. Особлива роль архетипу відводиться у візуалізації утаємничених аспектів психіки, особливо тих, що пов'язані з едіпальними її залежностями. Разом з тим, утаємничені аспекти психіки, не є спостережуваними, каталізуються образною символічністю художнього твору, що є безцінним засобом розширення можливостей розпізнання власної особистісної проблеми майбутнім психологом.

Репродукція картини, в її сюжетно смислових параметрах, індивідуалізується, емотивно наповнюється персоналізованим змістом саме завдяки репрезентативним процесам, які каталізуються психологом в діалогічній взаємодії «П↔Р». Останнє потребує професіоналізму тому, що така «каталізація» базується на прочитуванні смислових параметрів висловлювань респондента. Саме орієнтація на смислові аспекти (а не на буквальний текст висловлювань) дозволяє психологу входити в «інтереси» та «клопоти» несвідомого, що й каталізує весь процес глибинного пізнання (у діалогічній взаємодії «П↔Р»). Останнє представлено в емпіричній частині статті. Виходячи із сказаного, є можливість уточнити той факт, що в глибинному пізнанні ми спираємося на репрезентант, в той час, як в арт-терапії – на презентант. Репрезентант в АСПП, завдяки діалогічному аналізу, набуває ознак релевантності в об'єктивуванні неусвідомлюваних чинників, які започатковані минулим, та каталізують емотивні аспекти активності респондента.

Глибинне пізнання психіки в груповому процесі АСПП орієнтоване на цілісність психічного, яке зберігає

єдність двох функціонально асиметричних сфер: «свідоме – несвідоме», і спирається не на відчуження техніки роботи від індивідуальності суб'єкта, а навпаки – на вияви індивідуальності респондента, що задає необхідність персоналізувати прийоми роботи, за загальної їхньої відповідності методології. Тому методи та їхні інструментальні аспекти індивідуалізуються. Практика глибинного пізнання потребує адекватного розуміння не лише структури психіки, а, головне, – суперечностей в їхній динаміці. На «Моделі» на це вказують спрямування «стрілочок», та зображення ліній цілісно чи пунктирно (див. рис. 1), крім того, є базальна суперечність – «життя – смерть», яка впливає на психіку.

Професійно психолог зобов'язаний віднайти можливості введення у процес глибинного пізнання об'єктивні чинники, які нівелювали б суб'єктивізм свідомого і сприяли б зняттю емотивного навантаження з респондента. З огляду на *образно-символічну мову* несвідомого, в її *архетипно-інстинктивних здібностях та необхідність об'єктивування латентних змістів психіки у площину споглядання*, ми вводимо в процес АСПП найрізноманітніші прийоми. Особливо нас цікавлять ті із них, що сприяють пізнанню впливу на психіку архайчних чинників, до яких суб'єкт не має прямої, тобто досвідної дотичності. Хоча вони [архайзми] мають вплив на його життєдіяльність. Допомогу в пізнанні таких «реальностей» нам надають архетипи, в їхній інстинктивній здатності синтезувати в образно-символічній формі досвід суб'єкта, з його архайчним надбанням. Архетип сприяє перекодуванню ідеальної (психічної) реальності у матеріалізовану (опредметнену). Відбір суб'єктом запропонованих йому репродукцій зумовлений його [суб'єкта] слідовими ефектами, їхньою інтеграцією з пріоритетністю домінантної мотивації (включаючи й інтенцію архайзмів). Тому важливо мати репродукції картин з найрізноманітнішими сюжетами. При цьому провідні параметри сюжету обраної репродукції визначаються самим суб'єктом (респондентом). Ми виходимо з позиції, що *психіка «знає все»*, не знає лише Я суб'єкта. Пояснюється це тим, що інтегруються не лише онтологічні чинники та слідовий багаж витіснень, але й архайчний спадок, про що і йдеться. Особливо ми звернули увагу на феномен Вини, який не має іншого шляху вияву як через синтез з індивідуалізованою психікою суб'єкта. Для об'єктивування дослідження, ми пропонуємо учасникам АСПП зобразити в психомалюнку тату Вини.

Для виявлення значущості вини суб'єкта, намагаємося об'єктивувати її, «посадивши» на окремий стілець (як «особу»). Проте, як можна прослідкувати із наведеного у статті фрагменту емпірики, в процесі аналізу такі диференціації не спрацьовують – все зливається в єдиний процес, як «власного тату», так і «тату Вини». Ми пропонуємо саме «тату», тому що дана тема має архетипний потенціал, чим наближена до архайчного спадку особи. Тому, незалежно від форм презентації, тату власне чи тату Вини, ми можемо констатувати *динаміку переходу презентанта в репрезентант, якому вже характерна інформаційна еквівалентність*, і вона є істиною. Важливим є поєднання репродукцій картин з тату. Зокрема, до

вказаних тату ми пропонували підібрати репродукції, які допоможуть уточнити (розкрити) їхній смисл. Емпіричний матеріал (поданий у статті) чітко засвідчує цілісність психіки в її системній впорядкованості, яка має вияв у двох логіках: логіка свідомого і логіка несвідомого («інша логіка»). Розкриття суб'єкту сутності психічного, за його активної участі, має значення у розумінні необхідностей реконструювання деструкцій, породжених драмами минулого.

**Стенограма психоаналізу малюнків тату
респондента Т.
з використанням підібраних до них репродукцій
художніх полотен**

Сеанс проводився в рамках Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасної психології розвитку», НПУ імені М. П. Драгоманова, 30.03.2018 р.

Рис. 1. Власне тату

П.: Ножів так багато, ще й звідусіль?
Т.: Ножі символізують людей.
П.: Близькі люди і ножі у спину?
Т.: Так!
П.: Тобі знайомий подібний досвід, коли потрібно постійно пильнувати?
Т.: Так, мені це знайомо.
П.: Чи переноситься це почуття і на інші ситуації, що зумовлює недовіру ставлення до інших людей?
Т.: Так, я це помітила і переважаю себе, розвиваю в собі ставлення до людей з довірою.
П.: Ти така мудра! І без таких корекційних сеансів бачиш, що існує невинуватена похибка у взаєминах. Чи маєш ти певний досвід зворотного зв'язку від людей?
Т.: Так, маю.
П.: То була, вочевидь, значуща людина, що вона так вплинула на тебе і ти почала переглядати власну позицію?
Т.: Так, це була людина, з якою я спілкуюсь дотепер. Скажімо, вона мене і переважає в плані ставлення до людей без негативу, з довірою, тому що у світі є і добрі люди. А я маю ризик цього не бачити.
П.: Але все-таки, мабуть, пріоритет цієї тривоги (недовіри) зберігається? Я це запитую, тому що бачу маленький символ на рис. 2 «Тату Вина» (фігура всередині, фрагмент справа), який може сидіти глибоко?

Організація глибинного пізнання з використанням «Тату». В задачі входило пізнати глибинний смисл малюнку власного тату і тату Вина, яку психолог намагався автономізувати від респондента, «посадивши» на окремий стілець. Учасниці конференції було запропоновано: а) намалювати два тематичні психомалюнки: «Власне тату» та «Тату Вина»; б) підібрати до кожного з малюнків репродукції художніх полотен, які сприяли б розкриттю змісту кожного із зображень «тату» («власного» і «Вина»).

Т. – респондент.

П. – психолог (Т. Яценко).

П.: Розкажи у вільній формі про зображення Тату на двох малюнках.

Т.: Ось моє власне тату (рис. 1), а це – тату Вина (рис. 2). Хочу розпочати з малюнку 2. Це – символічний образ. Гострі кінці символізують «ніж у спину» близьким людям.

Рис. 2. Тату Вина

Т.: Це, маленька фігура всередині (рис. 2), для мене ніби механізм в середині кожної людини, який змушує її зраджувати.

П.: Можна думати, що ти пережила досвід?

Т.: Так.

П.: Ти не можеш без застережень йти у нові взаємини, тому що у тебе є захисна пересторога, саме в цьому моменті – зрада?! А людини, яка до тебе так гарно ставиться, з любов'ю і уже багато років, то цього замало, щоб зняти цю занозу?

Т.: Не зовсім замало. Цій людині я довіряю, повністю відкриваюся. Але ж до всіх інших, кого я знаю погано, я все одно буду ставитися із часточкою недовіри.

П.: Повернімося до теми малюнку. Тема малюнку – «Вина». Поки що проблема полягала в тому, що хтось вчинив не так, породив маленький механізм, який зображений маленьким «жучком» (маленький символ справа на рис. 2), який, очевидно, ослаблює радість, спокій, довіру. І, звичайно, що це стосується іншої людини, і вона винна, що подарувала такий тягар, який доводиться тобі нести. Але ж ти малювала, то, можливо, це твоя вина?

Т.: Я не скажу, що це зовсім моя вина. Це – загальна вина, в моєму розумінні, яка існує і як я її уявляю.

П.: Тоді розкажи, що там є твоє, а що не твоє. Якщо це є вина, то ти можеш її рефлексувати. Тим більше, що

видно два зображення: одне внизу, друге – вгорі, більш завершене. То де тоді ти, а де інша людина?

Т.: Ось тут я – нижня фігурка, а це – інша людина (*верхня, завершена композиція*, рис. 2).

П.: Зрозуміло, тоді цього «жучка», якого ти відчуваєш, ти проектуєш на інших людей, що він є у них? Значить, ти передбачаєш, що вони тобі будуть щось приписувати таке, як ти їм? Чи не лише передбачаєш, а ти своїми діями щось робиш таке, що засвідчує готовність «віддати кривднику належне»? Гіпотеза полягає у тому, що якщо хтось приніс таку прикрість, вона у нас застрягла є, а тоді екстраполюється на інших людей, і це найпідступніший момент, який може руйнувати взаємини з іншими людьми, бо інші люди до цього не готові, а, можливо, й не причетні?

Т.: Цей механізм, який зумовлює такі «зрадливі» дії, присутній і в мені також.

П.: Тут ми бачимо уже зону ризику в тому, що, перше, ти навантажилась і щось не відпустила (сліди з минулого). І ось він, слід, ти несеш його!? Деструктивним моментом є приписування іншому – готовність до вчинків, які тебе травмували. Але ти тут (в малюнку тату Вини) стоїш ніби трохи осторонь (рис. 2, *нижня фігура*), тебе це все торкається лише «крилом». Значить, ця «зрада» не напряму стосувалася тебе? Гіпотеза – інші люди трохи більше винні в цьому, ніж ти сама. Ти ніби невільник того, що на твою долю («голову») випало, чи то так?

Т.: Мені видається, що *фігура внизу* (рис. 2) – це старання відокремитися від цього тягаря (*фігура вгорі*, рис. 2).

П.: Цей тягар твій та інших людей?

Т.: Так.

П.: Чи хочеш ти далі працювати з цим малюнком (рис. 2)?

Т.: Я перейшла б до наступного (рис. 1).

П.: Добре. Це (рис. 1) малюнок власного тату. Це символ нескінченності, та ще й різноколіровий?

Т.: На моєму малюнку він синьо-червоний, але я його бачу чорно-білим.

П.: Справді? Цікаво. Навіщо тоді давала йому колір?

Т.: Для мене співвідношення синього і червоного – тотожне чорному і білому.

П.: Тоді що буде чорним, а що буде білим?

Т.: Синє – це чорне, а червоне – це біле.

П.: Зрозуміло. Ти іншим шляхом не могла це передати, тому що на білому аркуші ти не могла цю білу частину передати.

Т.: Так. Саме тому вона червона.

П.: Якщо вони різні то як з цим пов'язується нескінченність?

Т.: Як прийнято вважати, чорне – це частинка зла, а біле – це частинка добра. А ця нескінченність – це перехід від *добра до зла*, протягом усього життя вони взаємодіють – одне переходить в інше.

П.: Якщо це нескінченне, тоді ти потрапляєш у таку пастку, як безвихідь; ти не можеш це змінити, і тебе це внутрішньо обтяжує?

Т.: Важко сказати чи обтяжує, оскільки немає чіткого *добра і зла, присутнє змішення*. Для мене це важливіше ніж їхня взаємодія.

П.: Як дві енергії – мортідо (руйнівна) і лібідо (конструктивна). Де ти розмістила б своє тату?

Т.: Напевно, на руці, на зап'ястку.

П.: На зап'ястку – так, щоб видно було іншим людям?

Т.: У першу чергу – мені, і іншим також.

П.: Це – так, щоб не забувати? Щоб часом не забути, що є чорне і біле?

Т.: Так. Не забути саме про їхній зв'язок.

П.: У нас тут є чорне, біле, і на попередньому малюнку теж була «подвійність». Як твоє тату пов'язане з рис. 2? Принаймні на рис. 2 є подвійність – ти і вина іншої людини. Чи можна б окреслити через чорне – біле?

Т.: Немає зла без добра, і немає добра без зла. В цьому я вбачаю взаємодію. Навіть з тієї зради випливає щось добре? Вона спрямувала моє життя зовсім у інше русло.

П.: Але ж ти сама зумовила цю спрямованість.

Т.: Швидше, так, але і добре.

П.: Уяви на мить, що тобі не подобається те, як тоді та подія спрямувала твоє життя?

Т.: Дійсно, ситуація не така проста. Сама *ця зрада – була зрадою не мене, а іншої людини*. І це вже пізніше зумовило вплив на мене, і стало це виявлятися в тому, що я і досі його несу. Те, первинне, запало мені глибоко в душу і змінило моє життя в цілому.

П.: Це був твій біологічний батько?

Т.: Так, ви маєте рацію, це зрада мого батька. Дивуюся, що вам це стало ясно.

П.: Звичайно, був ризик логіки: якщо це свій, рідний і так вчинив, то як же тоді чужим чоловікам довіряти? Чи не так?

Т.: Так, це вірно. Ця «логіка» до цього часу мене не покидає.

П.: *Кровна причетність* відіграє велику роль. Ми у психодинамічній теорії ввели навіть нове поняття «*едіпальна довершеність*». Повертаючись до рис. 2, стає більш зрозуміло, чому там є маленький «жучок» (*фігура всередині справа*, рис. 2). Тому що вина батька (*верхня фігура*, рис. 2) інтроєктувалася в тебе і в цьому ви єдині. А ось ти готова йому та й іншим, подібним, віддати належне. Я не знаю, як-то побудувались з ним твої взаємини, але для тебе ця подія набула психологічного навантаження!. Хоч то була проблема матері і батька, тому що він зраджував не доньку, а дружину, жінку (матір). А якщо є едіпальна залежність, то «я ж донька, є з жіночим інтересом до батька». Ти над цим ніколи не думала? Якщо ти збагнеш витоки такого навантаження «зради», то тобі відразу полегшає. Ти несеш тепер в собі цю зраду як «темну дорожочність», що робить твою психіку нерозлучною з батьком. Останнє зумовлює природню ідентифікацію з матір'ю (ототожнення з матір'ю в тій драмі). І тому виходить, що це до «нескінченності», тому що відчуваєш, що з цієї «любові», як а реалізується через мортідну енергію, важко вийти. Це ж як фатум. Від батька велика залежність і переноси будуть потім на інших чоловіків. Подивімося, які далі малюнки – Ін-Ян (рис. 3).

Рис. 3. Іннь-Ян, автор невідомий

Т.: Те, що я почула, я відчувала, але не могла диференціювати, чітко збагнути, чому та подія стала майже доленосною для мене. Перейдімо до рис. 3, який схожий з моїм рис. 1, ніби зовсім однакові, тотожні, вони взаємозамінні. Біле переходить в чорне, чорне – в біле, як я і говорила про своє тату (рис. 1).

П.: Можливо, у такий спосіб психіка адаптується, що «чорне» – то «нічого страшного», тому що все перейде в «біле». Чи є така цінність і у матері, що вона тримає позицію, що «нічого страшного» і почала переводити чорне у біле?

Т.: Так, саме така позиція і є у моєї матері.

П.: Це позиція мами?

Т.: Так.

П.: Але, я думаю, що твоя позиція все-таки відрізняється від позиції мами?! Варто прояснити – в чому? Тоді, коли мама переводила все в біле, ти що робила?

Т.: Осад в душі все-таки залишається, він не проходить. Оце і є та суміш сіра. Це виявляється у мене не в чорному, а в сірому! Якось я сама собі це сформулювала.

П.: Але мама мала великий вплив на тебе своїм ставленням до батька? Чи ти так і залишалася проміжним прошарком між ними? Розкажи, де те «сіре» зберігається у Іннь-Ян? Чи в тому, що і там, і там сірі кружечки (рис. 3)?

Т.: Так, і більше того, для мене весь цей символ є сірим. Однотонно сірим.

П.: Тоді цей малюнок символізує саме тебе особисто? Тоді чому на твоєму рис. 1 (з твоїх слів) є чорне і біле? Хоч намалювала колірно? Чи хотіла б навчитися як мама перенести все у біле і забути?

Т.: Чорне все одно залишається, як спогад з минулого, все одно залишається чорним. Навіть якщо його потім перевести (завдяки оптимізму) в біле, все одно в душі залишається той негативний чорний слід.

П.: У твоєму особистому житті цей «слід» є відчутним і заважає?

Т.: Так, це незмінно брак довіри до людей. Дуже важко зійтись з іншою людиною, особливо в інтимному аспекті.

П.: А ще важче, очевидно, потім розлучатися, якщо трапиться розчарування?

Т.: Розлучатися не так важко, але це тоді ще і ще доповнює цю чорноту і відсоток недовіри, тоді ця темна частина (рис. 3) стрімко збільшується, розповсюджується. Переноситься на інших людей. І стає все менше білого.

П.: (До залу) Бачите, яка динаміка у цьому Іннь-Ян, цей символ архетипно цікавий, що так багато виносить на поверхню. Наступний малюнок – рис. 4. Ми бачимо дві фігури, значить у тебе є велика зацікавленість, щоб то було «очі в очі» і щоб була довіра між «двома».

Рис. 4. В. Сюдмак «Ідилія»

Т.: На цьому малюнку зображений символ гармонії і довіри між інтимними партнерами. Мені хотілося б, щоб так було насправді.

П.: Я зрозуміла, що ти – зліва, а партнер – з правого боку?!

Т.: Так і є.

П.: Ти обрала такий малюнок, який показує, що партнер у тебе «не відбілівся» до кінця, тому що на нього падає ніби «кара небесна», певні метеорити чи каміння, а тебе це обходить. Якщо повернутись до малюнку вини (рис. 2), то ми бачимо, що ти прикрита (захищена) трохи, а верхня фігура – відкрита. Тому є ризик, що завжди знайдеться причина винуватості твого партнера?! І яке то буде відчуття? «Довічно осуджений» тобою? Чи який, скажи?

Т.: Ні, швидше, я прагну до розвитку довіри. Проте з часом з'являються сірі тіні взаємин.

П.: Розвиток довіри через випробування – якщо витримає ті каміні («твої дорікання, приміром, чи ще щось»), то довіра тоді, вочевидь, збільшиться. А це означає, що ти сама, певно, пережила в житті вину, і тоді ти підтримуєш її наявність в собі. Якщо це так, то внутрішньо ти відчувала, що і мама в тій ситуації теж була винна? І ти в параметрах «вини» єдналась з матір'ю і батьком

Т.: У будь-яких конфліктах винними є обидві сторони.

П.: Зараз ти трохи прагнеш захищати маму, і тому говориш таку фразу. Ідентифікація пов'язана і з ідеалізацією, тому що «мама і я – це одне ціле». І тому, якщо і винна, то лише тому, що той бік (батько) був уже точно винним?!

Т.: Для себе я не можу відділити саме власну вину. Хоч глибоко в душі я розумію, що вона [мати] мала б цю вину переживати, але ж мати уміє «відбілюватись».

П.: Добре. А що ти сама собі сказала б після інтерпретації цього малюнка (рис. 4)?

Т.: Хочу забрати з цього малюнка усі камені, які летять.

П.: І, більше того, не сипати самій їх на голову партнеру, чи не так?

Т.: Так.

Рис. 5. В. Віллоу «Шах і мат»

П.: Важливо розуміти, що є тенденції «вимушеного повторення». Така ситуація була з батьком, а партнер далекий від вашого родинно-сімейного досвіду, тому

Рис. 6. Автор і назва невідомі

перенесення на нього є невинуватим. Мати могла на голову батька сипати камені, так і ти можеш (невидимо для себе) це повторювати. Психіка ніяк не хоче змиритися із нездійсненим, але бажаним – це втратою єдності сім'ї. Травма задає «вимушене повторення». І якщо ми знаємо закони, тоді ми можемо це упереджувати, і не страждати, а мати радість. Тепер будеш прочитувати свої непродуктивні дії в інтимних взаєминах. Тільки-но ми проговорили про наявність двох боків у тобі, як бачимо це на наступному малюнку (рис. 5), який ти вибрала: є чорне і біле, в унісон з тим, що ти говорила про рис. 1. Де ти більше себе відчуваєш на малюнку?

Т.: Все-таки більше в білому. Малюнок мені говорить, що у кожній людині є два боки, дві особистості: і темна і світла. Себе я більше хочу віднести до світлої.

П.: А як же символ твого тату – «біле і чорне» (рис. 1), то зрозуміло, що таке єднання до нескінченності може бути, якщо ця фігура, яка буде поряд з тобою, буде трохи «притемнена», тоді ти будеш світла. Неначебо притемнення іншого – це спосіб освітлитися самій?

Т.: На тлі чорної фігури, звичайно, світле видніше.

П.: Так, ти це обрала, як самопрезентант, але наш діалогічний психоаналіз показує, що сформувався комплекс меншовартості. Відчуття меншовартості надає «Я», яке потім стрімко хоче випрямитися і – сипляться на голову камені (рис. 4). Перейдімо до розгляду на рис. 6 знову світле і темне, як і на рис. 5. Танок, за архетипами, це інтимні взаємини. Гармонія танцю, за умов, коли один буде трохи «притемнений». От для чого він [партнер] тобі «притемнений» потрібний? Не лише для того, що так [комплекс неповноцінності] було у батьків, а й для того, щоб із власним безсиллям справлятися. Тому важливо розуміти внутрішню необхідність в «притемненні» партнера. На тлі притемненого ти взагалі неперевершена. Мабуть, є інші способи, щоб так було. Щоб світла твого вистачило і на іншу людину, і щоб ослабилась потреба у «притемненні іншого».

Рис. 7. Дж. Волл «Терези»

Т.: На рис. 7 я бачу прагнення гармонії і коливання між світлим і більш холодним, роздуми.

П.: А коливання між чим?

Т.: Між вибором. Між одним і іншим: «як краще», незмінна проблема вибору.

П.: Але уяви, що цей вибір такий обмежений, і не далекоглядний. Тому що буде вище (легшою) котрась із тарілок (рис. 7).

Т.: Мені малюнок і сподобався тому, що вони дві на одному рівні, ось це я хочу утримати.

П.: На одному рівні – це значить, уникнути відчуття неповноцінності відчуття маленького «Я». І це «урівнювання», як указує рис. 1 – відбувається до нескінченності, щоб не потрапити на «тарілку винного». Проговори (у вільній формі), що ти зрозуміла з кожного проаналізованого малюнку.

Т.: Найбільше мені запам'яталося, що не треба створювати такі конфліктні ситуації (рис. 4), перевіряти людину, вимагати від неї ідеальної поведінки.

П.: Того батька, якого не вистачало.

Т.: Так, тепер я буду розуміти те, що ідеальних людей не буває в принципі. І що такі дії – химера, яка мені приносить смуток.

П.: Не лише, то вже байдуже, які вони, ті люди, бувають. Важливо, щоб ти докладала зусилля до власного особистого зростання, а не піклувалася, щоб інший, хто поряд, був досконалим. Твої досконалості вистачить на двох і ти на цьому більше зосерединися. Давай подивимося наступні малюнки, як твоє тату вини (рис. 2) розгортається за змістом в інших підібраних тобою малюнках. Ми прийшли до тату вини через репродукції художніх полотен. Це (рис. 8) – крижане, чи скляне лезо?

Рис. 8. В. Гожев «Сьогодні»

Т.: Очевидно, металеве лезо. І людина, яка на ньому балансує. Мені сподобався малюнок. Здатність людини не впасти з цього гострого леза, не дивлячись на те, що воно гостре і людині точно важко по ньому ходити і балансувати.

П.: Зрозуміло. Тоді мені доведеться підтягнути малюнок «Інь-Ян» (рис. 3), і сказати, що такий досвід (рис. 8) ходіння по цьому «лезу», ти пережила, коли між батьками були незгоди, і тобі довелося бути на межі їхніх взаємин (Інь і Ян, рис. 3, вказує на лінію межі). Тому що ти або повинна була втриматися, або сама впасти у таку темряву (чорна частина малюнку). У цьому, можливо, і твоя сила, що ти втрималася, хоча ти і говорила про сірий колір, який усереднює протилежності, очевидно, йшлося про межу.

Т.: Я згідна і думаю, що мої відчуття на цій «грані» символізує рис. 9, моя активність скута, а любов до батьків підвішена на суперечностях їхніх взаємин, оце такою є ця «грань».

П.: Переживши такий досвід, є ризик, що ти іншим, особливо інтимним партнерам, будеш створювати такі випробування, як уже йшлося при аналізі рис. 4. Коли летять такі метеорити, то вони не далекі від того, що «ходити по лезу». Якщо «пройде по лезу» – тоді він сильний, тоді він гідний, тоді він справді любить мене. Критерії любові мають зсув в бік парадоксальності. Допомогли малюнки, які ти підбрала до «Тату Вини».

Т.: Ось рис. 9, який передає мої відчуття, залежність від батька-матері.

П.: На це вказують пуповини, якими оповита фігура жінки. І на ній же і пов'язано твоє сердечко, яке теж скуте пуповиною. Уявіть, як то важко реалізувати себе в інтимних взаєминах, коли сердечко скуте проблемами, які особа винесла із сім'ї. Звичайно, тоді поведінка явно насичена мортідною енергією. Прирікати іншого на проходження «шляху по лезу» подібно, як тобі доводилося. Ти

хочеш урівнюватися з ним у стражданнях, тоді ти не будеш самотньою. Логіка: якщо він буде такий же, і буде знати, що це таке, от тоді це моя людина. Неначебо ти не віриш у любов до себе і вона була підірвана у сім'ї. Так виникає парадоксальний критерій любові – «через страждання» У такий спосіб ти можеш прирікати себе на самотність. Красуня, розумниця і прирікаєш себе на самотність. Він може витримати лезо, але ж ти – русалка (рис. 9) – що вказує на чуттєву імпотентність, закритість, яка «скута пуповиною» і не здатна до вільної, безумовної чуттєвості. Це і є ілюстрація феномену едіпальної довершеності. Настільки залежна від кровно рідних, що готова платити за це власним

Рис. 9. Katie So

щастям і сімейним захистом. Ось вам ціна залишкових і слідових ефектів. Хіба варто того, щоб присвятити себе чорно-білій драмі, пережитій у сім'ї?

Т.: Наступний малюнок (рис. 10).

П.: Ми бачимо малюнок, коли людина знаходиться в ризику впасти у прірву. Вона цей ризик сама не помічає...

Рис. 10. З. Задемак «Переслідувач»

Т.: Тут для мене є дві людини.

П.: Котра чоловіча, котра жіноча?

Т.: Ця (у білому) чоловіча, і ось (оголена) жіноча. І чоловіча частина малюнку ніби не штовхає, але невидимо змушує жіночу фігуру стрибнути у прірву!

П.: Тоді справді є велика залежність від батька. Є стримане бажання бути чуттєвою, жіночною, мати свою сім'ю, діточок. І при цьому ти, як невільник, як в'язень та ще й, схоже, «довічно засуджений».

Т.: Мене цікають ваші слова, але сказати нічого не можу. Наступним малюнком є рис. 11, де є знову натяк на мою ненародженість.

П.: Виявляється, що треба народитися – «плівку з очей стягти» (рис. 11). Те, що ми і робимо зараз, впродовж сеансу. Прозорливість по відношенню до самої себе от, що важливо набути. Ти повинна розуміти, що з тобою відбувається. Як вказував З. Фрейд: «Злий Дух втрачає силу, коли його називаємо».

Т.: Я розумію і повністю погоджуюсь, тому що я була уже на грані, більше всього на це вказує рис. 10. Сьогоднішній сеанс для мене – спасіння.

П.: Важливо подивитися на твої проаналізовані малюнки (рис. 1 і рис. 2). Що б ти сказала, як ти тепер дивишся на них? Мабуть, ця нескінченність (рис. 1) все-таки розімкнеться, щоб те біле і чорне нескінченно не переходило одне в одне, бо це явно феномен «хибного кола»! Не варто таку дань віддавати тому, що уже минуло і було тим паче не з тобою, а з батьками (вірніше з їхніми взаєминами). Для твоїх рідних, дорогих тобі людей – це вже минуло, то тим паче для тебе. Тобі залишається побажати щастя, успіхів і щоб твоя радість була до нескінченності від того, що ти змогла пізнати і здолати перепони до власного щастя.

Т.: Я хочу щиро подякувати. Ви мені багато в чому допомогли зрозуміти себе, адекватно сприйняти власне життя. Відкрились перспективи мого самостановлення і набуття самозахисності. У мене очі відкрились і на душі стало значно спокійніше.

Рис. 11. А. Ферез

Висновки

Доведено, що використання репродукцій художніх творів побуджує особу до архетипно-смыслеперетворювальних процесів вербальної репрезентації, в процесі діалогічної взаємодії, що значно полегшується архетипністю образів художніх полотен. Саме в художньому мистецтві ми маємо справу з архетипно-архаїчними формами, які забезпечують передумови для аналітико-діалогічної трансформації презентанта в репрезентанта, тобто посередника між двома сферами психіки в глибинному її пізнанні. Враховуючи вербальність свідомого, що забезпечує діалог, та невербальність мови несвідомого, символіка репродукцій, – в єдності вони сприяють цілісному пізнанню психічного, за посередництва репрезентанта.

Література / References

- Bassin, F. V. (1978). Unconscious: nature, functions, methods of research. Volume third, 798 p. [In Russian].
Бассин, Ф. В. (1978). Бессознательное: природа, функции, методы исследования. Том третий, 798 с.
Bakhtin, M. M. (1975). Questions of literature and aesthetics, 504 p. [In Russian].
Бахтин, М. М. (1975). Вопросы литературы и эстетики, 504 с.
Sidenko, Ju. O. (2017). Depth Cognition of the Perinatal Symbolism through Visualised Representation of a Prospective Psychologist. – Manuscript, 508 p. [In Ukrainian].
Сіденко, Ю. О. (2017). Глибинне пізнання перинатальної символіки шляхом візуалізованої репрезентації майбутнього психолога, 508 с.
Yatsenko, T. S. (1989). Psychological bases of active preparation of the future teacher for communication with pupils, 432 p. [In Russian].
Яценко, Т. С. (1989). Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися, 432 с.

- Yatsenko, T. S. (1996). Psychological foundations of group psychocorrection, 264 p. [In Ukrainian].
- Яценко, Т. С. (1996). Психологічні основи групової психокорекції, 264 с.
- Yatsenko, T. S. (2000). Psychoanalytic interpretation of the complex of thematic psychodrawings (depth psychological aspect), 192 p. [In Russian].
- Яценко, Т. С. (2000). Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект), 192 с.
- Yatsenko, T. S. (2008). Depth Psychology: Diagnosis and Correction of the Trends to Psychological Death, 204 pp. [In Ukrainian].
- Яценко, Т. С. (2008). Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті, 204 с.
- Yatsenko, T. S. (2015). Methodology of depth-correctional preparation of a psychologist, 396 p. [In Russian].
- Яценко, Т. С. (2015). Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога, 396 с.
- Yatsenko, T. S. (2016). Deep knowledge of the self-deprecation of the future psychologist's psyche, 383 pp. [In Ukrainian].
- Яценко, Т. С. (2016). Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога, 383 с.
- Yatsenko, T. S. (2018). The relationship of conscious and unconscious: psychodynamic approach Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 26 (2), 335–353.
- Яценко, Т. С. (2018). Психодинамічний погляд на взаємозв'язки свідомого і несвідомого. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 26 (2), 335–353.